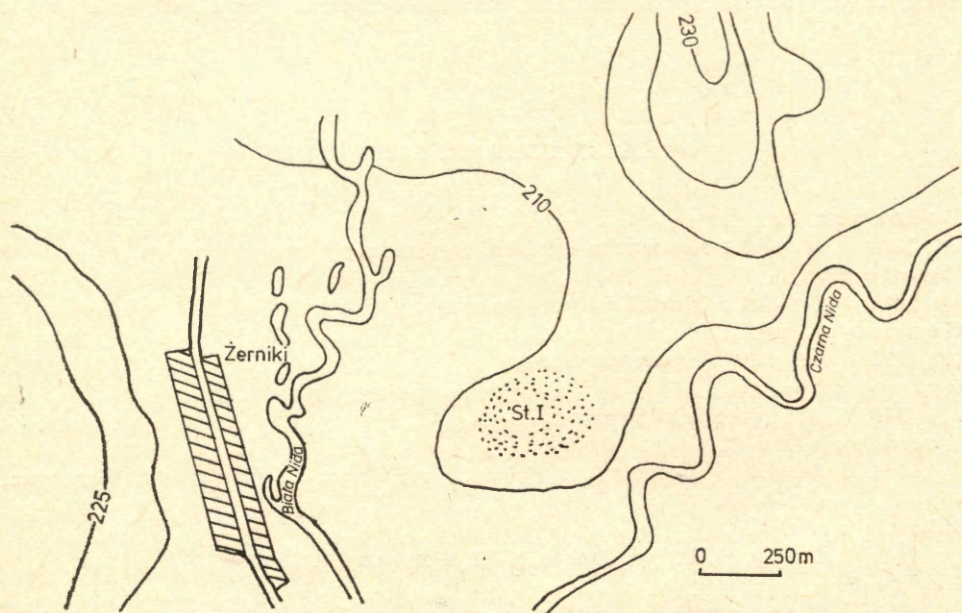

W SPRAWIE TZW. ULICÓWKI NA WYDMIE „BORKI” W ŻERNIKACH (STAN. 1),
GM. SOBKÓW, WOJ. KIELECKIE

W 1977 r. autor kierował pracami wykopaliskowymi na stan. 1 w Żernikach¹ (ryc. 1). Stanowisko znane było od dawna, odkryte zostało przez znanego archeologa-amatora ks. Skurczyńskiego². W 1954 r. było badane przez K. Bielenina (1957, s. 100-107). Efektem tego rozpoznania było ustalenie chronologii badanej osady na VI-VII w. n.e. oraz określenie układu przestrzennego jako regularnej, dwuszeregowej ulicówki, złożonej z 10 obiektów uznanych za chaty. Ustalenia

Ryc. 1. Żerniki stan. 1. Szkic sytuacyjny

K. Bielenina weszły na stałe do większości monograficznych ujęć wczesnego średniowiecza w Polsce (np. A. Żaki 1974, s. 91, 93). Natomiast rozpoznanie przeprowadzone w 1977 r. przyniosło całkowicie odmienny obraz układu przestrzennego osady, niż stwierdzony przez K. Bielenina. Stało się to pretekstem do napisania niniejszego artykułu.

W celu jednoznacznego określenia pierwotnego rozplanowania osady w Żernikach na stan. 1 zastosowano następującą metodę. Porównano dane opisowe i plan sytuacyjny opracowany w trakcie badań z 1954 r. z analogicznymi danymi otrzymanymi w czasie badań z 1977 r. Ponadto wykorzystano zdjęcie lotnicze tego

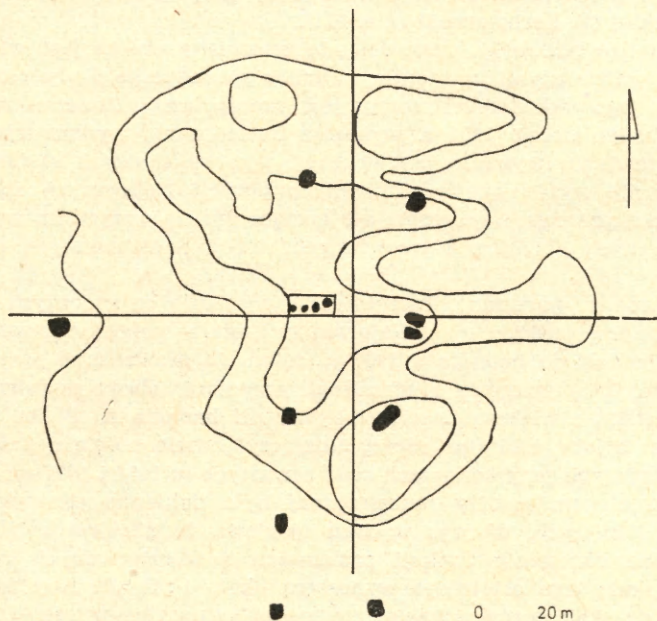
¹ W ramach kompleksowych badań terenu przyszłego zbiornika wodnego „Chęciny” realizowanych przez łódzką Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską PP PKZ.

² Ks. Skurczyński eksplorował osadę, zbierając z jej powierzchni m. in. żelazne nożyki i gliniane przeszłiki, w czasie pełnienia funkcji kapłańskich w kościele parafialnym w Brzegach. Krótkie sprawozdanie ze swojej działalności zamieścił w artykule publikowanym w 1932 r. (A. Skurczyński 1932, s. 10-12).

terenu wykonane na początku lat sześćdziesiątych³ a dla dokładnego rozpoznania struktury podłoża, na którym znajduje się interesująca nas osada wykonano specjalistyczne badania pedologiczne i geomorfologiczne⁴.

Archeologiczne badania na wydmie „Borki” w 1954 r. doprowadziły do uzyskania następujących rezultatów. Osada zajmuje piaszczysty pagórek długości 120 m po osi NS, szerokości 110 m po osi WZ, wyniesiony ponad dno doliny rzeki Nidy na około 2,5 m. Ciągła warstwa kulturowa znajduje się na kulminacji wydmy, która posiada kilka grzbietów rozciągniętych w kierunku WZ. Warstwę kulturową przykrywa nadkład piasku o grubości dochodzącej do 20 cm. Zbocza i dolne partie wydmy nie mają ciągłej warstwy kulturowej, która wg domniemywań K. Bielenina, została rozmyta. Zjawisko to zaobserwował ten badacz w profilach wykopów. Zarejestrowane 10 skupisk materiału K. Bielenin (1957, s. 102) interpretuje jako pozostałości chat, przestrzenny układ osady określa jako dwuszeregową uliczkę z jednym obiektem odsuniętym na zachód⁵ (ryc. 2).

W 1977 r. stwierdzono, że stanowisko zajmuje obszar około 6-8 ha, ruchomy

Ryc. 2. Żerniki stan. 1 (wydmy Borki). Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1954 r. (wg K. Bielenina, 1957, ryc. 1)

³ Zdjęcie to wykonano w latach 1963-1964 w ramach tzw. poligonu Chęciny, na potrzeby Instytutu Geologii Uniwersytetu Warszawskiego.

⁴ Badania geograficzne zostały podjęte przez Instytut Geografii Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1977-1979. Autorem opracowania ich wyników jest dr Z. Śnieszko (1979).

⁵ W artykule niniejszym nie polemizowano z datowaniem podanym przez tego autora, należy jednak podkreślić, że w świetle materiału opracowywanego obecnie do publikacji, chronologię osady należy przesunąć na VIII-IX w. Podobne uwagi wypowiadał także A. Żaki 1974, s. 93, przypis 138.

materiał powierzchniowy jest rozproszony, występuje wyspowo na suchych partiach wydmy.

W celu odpowiedniego rozlokowania wykopów, w pierwszej kolejności wykonano plan sytuacyjno-warstwowy w skali 1:1000. Przy tak dużym stanowisku i ratowniczym trybie badań zdecydowano rozpoznać obiekt za pomocą szeregu wykopów w ramach siatki hektarowej. Założenie to zrealizowano zakładając 6 wykopów o łącznej powierzchni 2505 m². Ponadto nie objęte wykopami skupiska ruchomego materiału zabytkowego widoczne na powierzchni domierzono geodezyjnie i naniesiono na plan. Dodatkowo z każdego skupiska zebrano ceramikę i sprawdzono obecność i miąższość warstwy kulturowej. Takie postępowanie pozwoliło w sposób optymalny odtworzyć sytuację przestrzenną badanego stanowiska. Ogółem w wykopach zarejestrowano i przebadano 3 obiekty naziemne kultury prapolskiej o powierzchni 18-24 m², 4 półziemianki o powierzchni 7-12 m² oraz 7 jam-palenisk o powierzchni 1,7-5,0 m², a także kilka dołków posturowych i niewielkich, płytkich zaciemnień o nieznannej funkcji. Obok obiektów kultury prapolskiej odkryto jedną chatę o powierzchni 35 m² i dwie jamy gospodarcze związane z ludnością kultury łużyckiej (Z. Lechowicz 1978, s. 211).

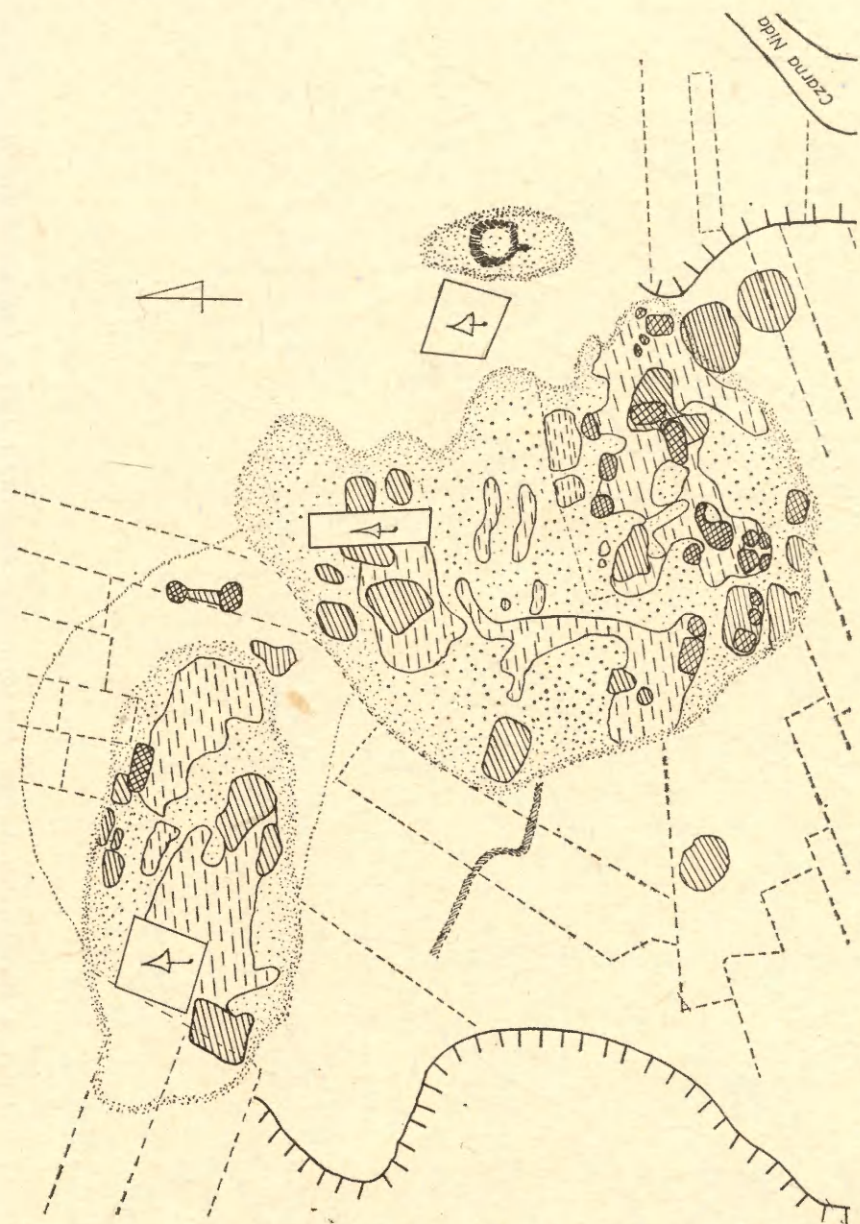
Wyniki badań pozwoliły stwierdzić, że omawiany obiekt jest wielokulturowy; poza wyżej wymienionymi, wystąpiły tu także sporadyczne ślady osadnictwa neolitycznego, a jego układ przestrzenny jest nieregularny. Znaczne różnice w porównaniu z badaniami w 1954 r. wykazała forma samej wydmy (ryc. 3).

Przy zestawieniu wyników z obu akcji wykopaliskowych stwierdzono dalsze różnice i to nie wynikające z odmiennych pozycji badawczych spowodowanych ponad 20-letnią przerwą w pracach, ale dotyczące przede wszystkim zmian w strukturze zachowanych obiektów i wzajemnych relacji przestrzennych między obiektami.

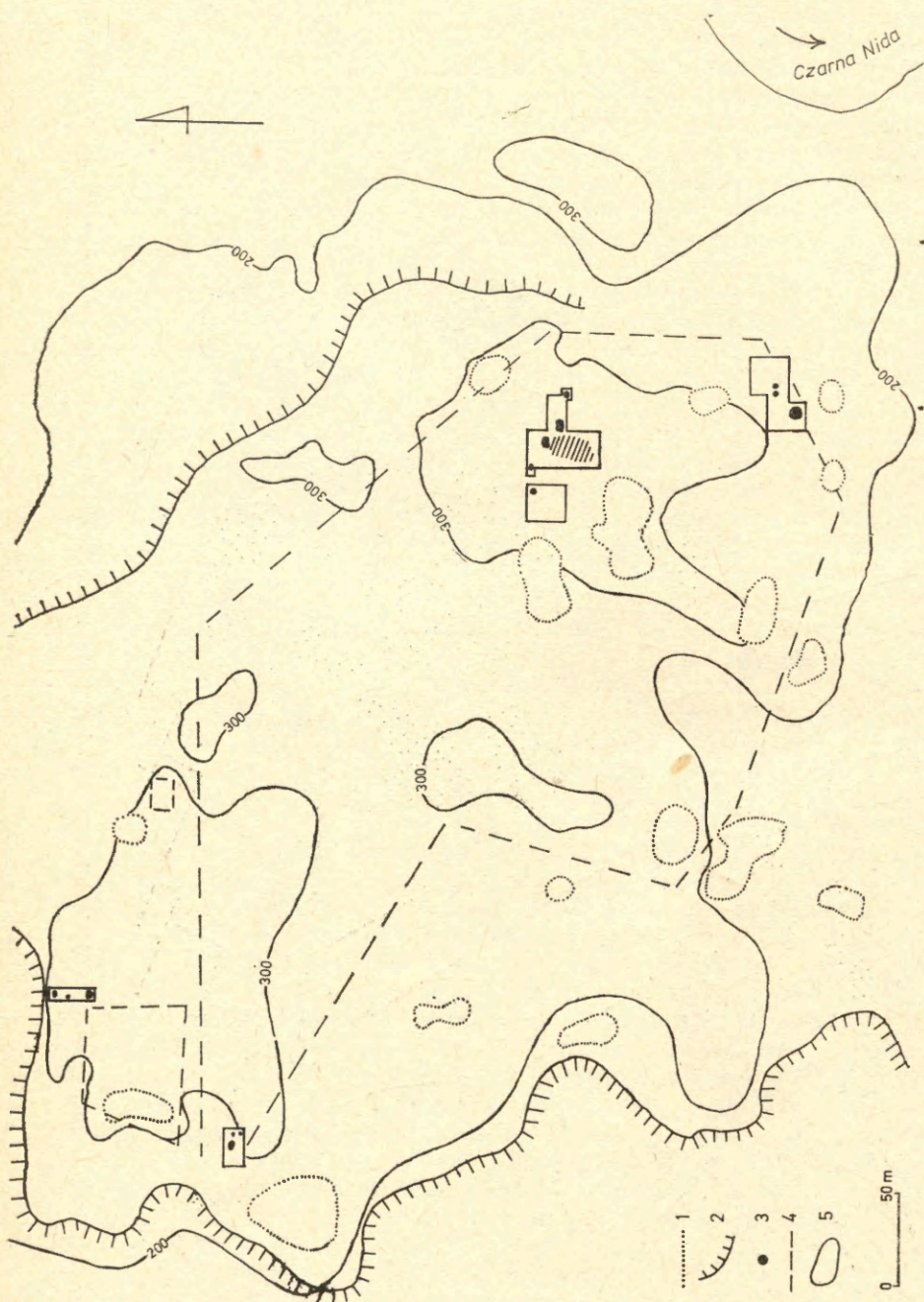
Początkowo przypuszczano, że różnice te wynikają ze znacznych zmian w pokryciu roślinnym wydmy utrudniającym w miarę pełne rozpoznanie obiektu. Okazało się jednak, że badania z 1977 r., mimo że prowadzone przy wielokrotnie większym (ok. 75%) pokryciu roślinnością, przyniosły obraz przestrzenny obiektu znacznie bogatszy, z większą ilością obiektów niż badania K. Bielenina. Znacznym uproszczeniem byłoby taki stan rzeczy tłumaczyć odmiennością rygorów metodycznych obowiązujących przy badaniach osad otwartych w 1954 i 1977 r.

Kolejnym etapem analizy przestrzennej było dokładne stereoskopowe przejrzenie zdjęć lotniczych. W jego wyniku ustalono, że nie jest możliwe dokładne i jednoznaczne określenie funkcji zaciemnień zaobserwowanych na zdjęciu ze względu na skalę tego ostatniego wynoszącą około 1:10 000. Aby zdjęcie lotnicze doprowadzić do skali porównywalnej z planami sytuacyjno-wysokościowymi z 1954 i z 1977 r. dokonano zabiegu technicznego, który polegał na wielokrotnym ich powiększeniu aż do uzyskania skali 1:2000⁶. Efekt tego był nieoczekiwany. Powiększenie ujawniło ponad 40 mniejszych i większych plam różniących się intensywnością zaciemnienia. Autor dysponował trzema zdjęciami wydmy wykonanymi przy różnych kątach padania promieni słonecznych. Po powiększeniu każdego z tych zdjęć do skali 1:2000 okazało się, że różnią się one, również pomiędzy sobą, ilością widocznych szczegółów, a także ukazują znaczne zmiany w formie samej wydmy. Ostateczny obraz otrzymano przez nałożenie na siebie trzech zdjęć. Wynikiem było odwzorowanie wydmy, oddające w pełni bogactwo szczegółów, z wyraźnie zaznaczonymi plamami zaciemnień o różnym stopniu intensywności (ryc. 4). Uzyskano w ten sposób trzy odwzorowania wydmy wykonane różnymi technikami (pomiaru geodezyjnego i zdjęć lotniczych), przy zróżnicowanym pokryciu szatą

⁶ Skala ta jest przybliżona, z tolerancją ok. 10%.

Ryc. 3. Żerniki stan. 1. Rozrysowane zdjęcie lotnicze. Powierzchnie zakreśkowane oddają stopień zaczerwienia obiektów na powierzchni wydmy

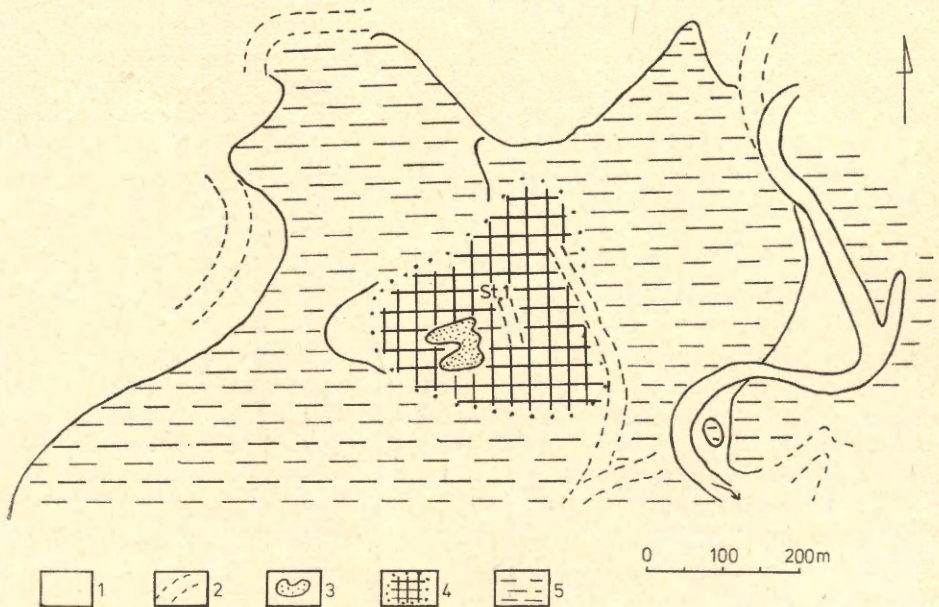
Ryc. 4. Żerniki stan. 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1977 r. (zgeneralizowany):

1. Skupisko materiału zarejestrowanego na powierzchni. 2. Krawędź terasy nadzalewowej. Częściowo starorzecza. 3. Obiekty archeologiczne. 4. Zasięg lasu. 5. Poziomice

roślinną, które wykonano w odstępach ponad dziesięcioletnich. Zestawienie wyników pomiarów sytuacyjnych z lat 1954 i 1977, pozwala stwierdzić znaczny przyrost ilości skupień ruchomego materiału zabytkowego zarejestrowanych na mapie z 1977 r. w stosunku do mapy z 1954 r. Czy jest to efekt procesów naturalnych, czy też wynika z różnicy stopnia szczegółowości obu pomiarów? Oprócz obiektów odkrytych w wykopach z 1977 r. zarejestrowano 17 skupień materiału ceramicznego i przepalonych kamieni na powierzchni gleby. W 8 skupieniach sondáže nie wykazały obecności warstwy kulturowej. Zjawisko podobne zaobserwowano w jednym z wykopów, gdzie na powierzchni 400 m² materiał zabytkowy występował obficie w trzech warstwach mechanicznych, głębiej zaś odsłonięto jedynie półziemiankę. Spostrzeżenia dokonane w pozostałych wykopach pozwoliły ustalić, że warstwa kulturowa w 1977 r. występowała płatami, o dosyć dużej powierzchni wahającej się od 30 do 220 m², jej grubość sięgała od 10 do 35 cm. Pokrywała ona stropy obiektów mieszkalnych i gospodarczych znajdujących się blisko siebie.

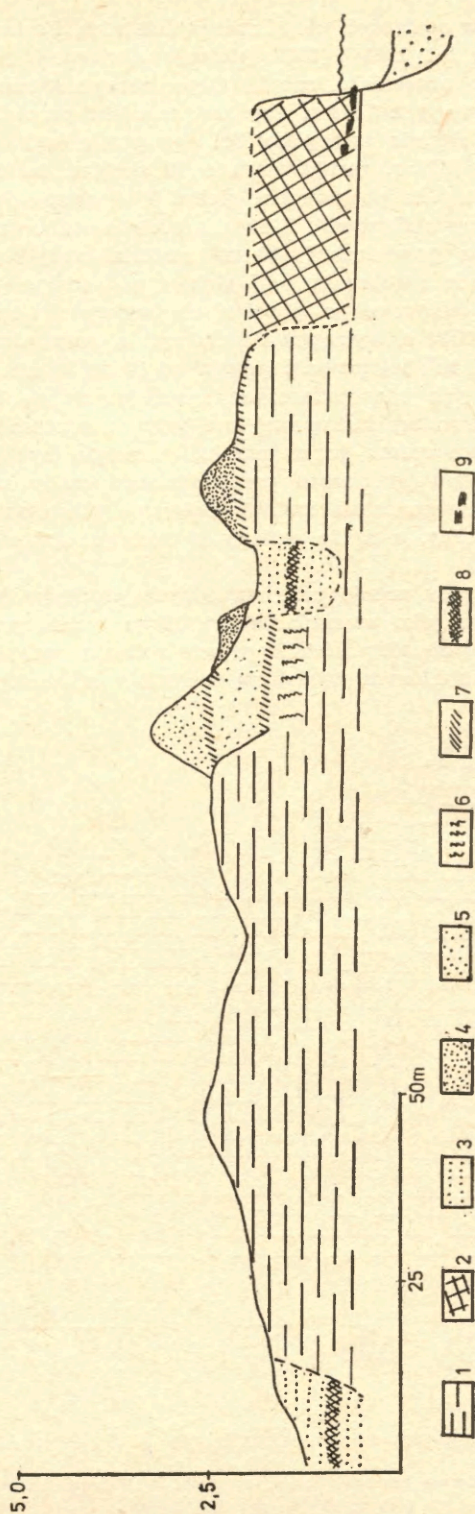
Wydaje się, że płyty warstwy kulturowej nie były elementem stałym. Ulegały one sływaniu oraz jednoczesnemu przemywaniu, co mogło być po części przyczyną uzyskania niejednakowego obrazu przestrzennego osady w czasie badań K. Bielenina i naszych. Równocześnie zmiany ilościowe powodować mogło przemieszczanie się samej wydmy, a także zmiany w zasięgu upraw rolnych wchodzących na stok wydmy.

Kolejnym problemem przy ocenie przedstawionych procesów jest rodzaj podłoża i jego charakterystyka jako ewentualna przyczyna tychże procesów. Wyniki badań geomorfologicznych pozwoliły uściślić pojęcie rodzaju podłoża stan. 1. Okazało się, że cały obszar, na którym występują materiały archeologiczne, jest nie-

Ryc. 5. Szkic geomorfologiczny rejonu Żernik (wg Z. Śnieszki 1979, ryc. 2):

1. Terasa zalewowa.
2. Fragmenty starorzeczy.
3. Wydma.
4. Terasa 3-4 m.
5. Terasa zalewowa 2 m (erozyjno-akumulacyjna)

Ryc. 6. Przekrój przez stan. 1 w Żernikach (wg Z. Śnieżki 1979, ryc. 3), (zgeneralizowany):

1. Osady piaszczyste terasy erozyjnej 3 i 2 m.
2. Osady piaszczyste terasy akumulacyjnej 2 m.
3. Piaski rzeczne terasy 1,5 m.
4. Piaski eoliczne najmłodsze.
5. Piaski wydymowe.
6. Poziom iluwialny starszej gleby kopalnej.
7. Poziomy akumulacyjne gleby kopalnej.
8. Torfy.
9. Pnie drzew (tzw poziom czarnych dębów)

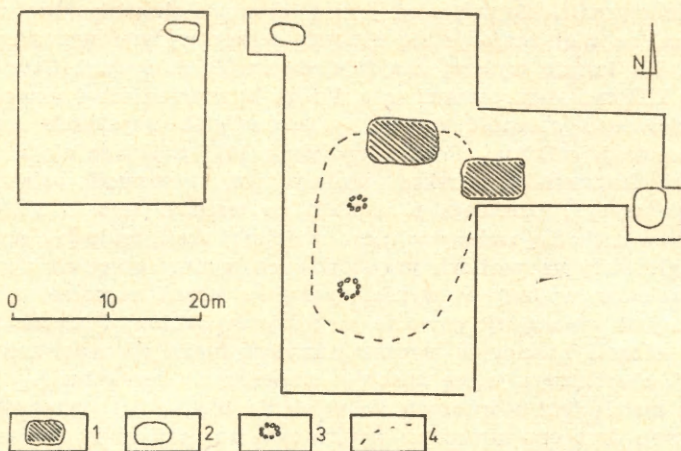
jednorodny genetycznie. Zajmuje on terasę erozyjno-akumulacyjną wyznaczoną poziomą 2 m, na niej znajduje się ostaniec terasy wyższej wyznaczonej poziomą 3-4 m⁷. Na terasie wyższej znajduje się ruchoma wydma. Cały ten obszar przecięty jest kilkoma starorzeczami (ryc. 5 i 6). W wierceniach i sondażach geologicznych stwierdzono obecność dwóch poziomów gleb kopalnych rozdzielonych piaskami akumulacji eolicznej. Poziom wydmy z 1977 r. składa się z dwóch niejednoczasowych fragmentów, przekrój wydmy (ryc. 6) pozwolił ustalić, że przemieszczanie się wydmy przebiega z zachodu na wschód. Jest to zjawisko generalne, dodatkowo zachodzą zmiany w nieco mniejszej skali, takie jak wykształcenie się warstwy glebowej na partiach przystopowych wydmy objętych uprawą rolną. Zaobleniu grzbietów wydmy w wyniku procesów erozji stokowej aktywowanej uprawami rolnymi towarzyszy powolne wypełnienie obniżzeń i niecek materiałem stokowym. W efekcie końcowym wydma przybiera formę zdecydowanie odmienną od pierwotnej, charakteryzuje się znacznie zmniejszoną deniwelacją.

Kolejnym zjawiskiem o trudnym do ustalenia tempie jest przemywanie warstwy kulturowej. Jest ono procesem naturalnym związanym z opadami deszczu. Prawdopodobnie uległ on nasileniu po zalesieniu wydmy, w związku z tym wzrosło zakwaszenie wód opadowych, a następnie rozpoczął się proces zbielicowania. Czynniki te spowodowały zmiany w strukturze warstwy kulturowej. Została ona znacznie rozjaśniona, w wielu przypadkach prawdopodobne jest przemycie całych cieńszych jej płatów; zjawisko to stwierdzono na kilku głębokich profilach z wyraźnie zaznaczoną strefą przemycia oraz wtórnie osadzonych reliktyw warstwy.

Oba te zjawiska, zarówno erozji stokowej jak i przemycia, postępowały ciągle, nie miały jednak równego nasilenia. Pogłębiała je uprawa roli oraz zalesienie. Są to czynniki związane z działalnością człowieka. Niezależnie od nich postępowało przemieszczanie wydmy w wyniku działalności wiatrów.

Reasumując stwierdzić należy, że zarejestrowany w 1954 r. i w 1977 r. obraz sytuacji przestrzennej na stanowisku to efekty działania wielu czynników naturalnych pogłębionych działalnością człowieka, które znacznie zmieniły obraz pierwotny stanowiska. Niezależnie od działania tychże czynników, które mają charakter po części obiektywny stwierdzić należy, że interpretacja reliktyw widocznych w czasie badań z 1954 r. jest nie przekonywująca. Ustalenia poczynione w 1977 r. nakazują zrewidować ustalenia K. Bielenina. Po pierwsze układ przestrzenny zachowanych płatów warstwy kulturowej zarejestrowany na planie sytuacyjnym z 1954 r. jest przybliżony, wręcz niedokładny. Ponadto interpretacja tychże płatów warstwy jako reliktyw chat wczesnośredniowiecznych jest w chwili obecnej nie do przyjęcia. W efekcie, określenie osady jako ulicówki jest nieprecyzyjne. Mamy do czynienia z osadą o układzie rozproszonym. Rozmieszczenie zachowanych płatów warstwy kulturowej to efekt działania wielu czynników naturalnych, a nie zaplanowanego z góry założenia przestrzennego wsi. Niemożliwe jest interpretowanie każdego płata jako chaty wczesnośredniowiecznej. Przekonują o tym obserwacje poczynione w wykopie IV, gdzie po zdjęciu płata warstwy kulturowej odsłonięto stropy kilku obiektów mieszkalnych, jam gospodarczych i palenisk (ryc. 7). Pozwala to przypuszczać, iż skartowane duże płaty warstwy kulturowej kryją nie relikty jednej chaty, lecz całego zespołu obiektów, tworzących zespół gospodarczy

⁷ Podane wartości poziomicy są wielokrotnościami względnymi mierzonymi od poziomu rzeki Nidy, umownie przyjętego za poziom zerowy. Nie związane są z wartościami poziomicy z planu sytuacyjnego z 1977 r., które odniesione zostały do reperu państwowego.

Ryc. 7. Żerniki stan. 1. Plan zbiorczy wykopu IV

1. Obiekty mieszkalne. 2. Obiekty gospodarcze. 3. Palenisko. 4. Zasięg płata warstwy kulturowej

w rodzaju „zagrody”. Zespoły te nie tworzyły regularnej dwuszeregowej ulicówki, lecz zajmowały suche, wyniesione ponad podmokłą doliną Nidy, ostańce teras wyższych i kulminacje wydmy. Układ osady o zabudowie rozproszonej uzależniony był więc od istniejących warunków terenowych, a nie wynikał z celowej organizacji zabudowy na regularnym planie.

Powyższe spostrzeżenia zmuszają do refleksji metodycznej: czy wyniki badań sondażowych mogą służyć do uogólnień monograficznych. Nasuwa się też pytanie ile takich ustaleń funkcjonuje obecnie na gruncie naszej dyscypliny.

Innym problemem jest niemożność wykorzystania w opracowaniach archeologicznych w szerszym zakresie zdjęć lotniczych. Należy z tego powodu wyrazić żal, tym większy, że cały kraj pokryty jest dokładnym zdjęciem z powietrza (na którego podstawie wykonane zostały mapy topograficzne w skali 1:10 000) i analiza takich zdjęć mogłaby dostarczyć nieocenionych przesłanek do badań nad historią osadnictwa.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Bielenin K.

1957 *Badania archeologiczne na wydmy „Borki” należącej do gromady Brzegi, pow. Kielce, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 4, s. 100-106.*

Lechowicz Z.

1978 *Żerniki, gm. Sobków, woj. kieleckie, st. 1, [w:] Informator Archeologiczny. Badania 1977, Warszawa, s. 211.*

Skurczyński S.

1932 *Archeolog na plebanii, „Pamiętnik kielecki”, t. 3, s. 10-13.*

Śnieszko Z.

1979 *Wyniki badań geograficznych w rejonie m. Żerniki nad Nidą, woj. kieleckie*, Łódź, maszynopis, Archiwum PKZ o/Łódź.

Żaki A.

1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.

Zbigniew Lechowicz

Adres autora:

Mgr Zbigniew Lechowicz

Hotel Asystenta U.Ł.

92-327 Łódź, ul. Sarnia 2 m 16

